

Анотація

Лисакова Т. В. Роль військових трибуналів у розвитку інституту народних засідателів Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). — Стаття.

Стаття присвячена розвитку інституту народних засідателів на території Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни в період з 1941 по 1945 р. Проаналізовані правові засади діяльності народних засідателів у складі військових трибуналів.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, військові революційні трибунали, інститут народних засідателів, трибунал.

Аннотация

Лисакова Т. В. Роль военных трибуналов в развитии института народных заседателей Советской Украины в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). — Статья.

Статья посвящена развитию института народных заседателей на территории Советской Украины в годы Великой Отечественной войны в период с 1941 по 1945 г. Проанализированы правовые основы деятельности народных заседателей в составе военных трибуналов.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, военные революционные трибуналы, институт народных заседателей, трибунал.

Summary

Lysakova T. V. Role of military commissions in development of institute of folk assessors of Soviet Ukraine in the years of Great Patriotic War (1941–1945). — Article.

The article is devoted development of institute of folk assessors on territory of Soviet Ukraine in the years of Great Patriotic war in a period from 1941 to 1945. Legal frameworks of activity of folk assessors are analysed in composition military commissions.

Keywords: Great Patriotic war, military revolutionary commissions, institute of folk assessors, tribunal

УДК 343.135

Г. Р. Крет

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ У ВІТЧИЗНЯНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Одним із завдань кримінального судочинства є правильне застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний. Досягнення даної мети нерідко пов'язане з перешкодами об'єктивного і суб'єктивного характеру. На жаль, у практиці органів досудового розслідування зустрічаються випадки недбалості дізнавачів і слідчих, яка проявляється в неповноті розслідування, порушенні процесуальних норм, неконкретності пред'явленого обвинувачення, невідповідності пред'явленого обвинувачення змісту обвинувального висновку, безпідставності прийняття окремих процесуальних рішень. Це, в свою чергу, з одного боку, дозволяє окремим злочинцям уникнути покарання і відповідно обмежує права та законні інтереси осіб, які постраждали від злочину, а з іншого — може призвести до грубого порушення презумпції невинуватості особи. За та-

ких умов актуальними є питання реформування інституту закриття кримінальної справи, оскільки недосконалість його правової регламентації порушує процесуальні права сторін, завдаючи шкоди інтересам правосуддя.

Проблемні питання інституту закриття кримінальної справи у своїх працях досліджували багато науковців: Ю. П. Аленін, Ю. В. Баулін, С. М. Благодир, Г. І. Глобенко, Ю. М. Грошевий, О. А. Губська, І. Г. Івасюк, В. Т. Маляренко, М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, Д. П. Письменний, М. Є. Шумило та інші. Однак серед вчених існує чимало суперечностей щодо визначення поняття та ознак, правової природи цього інституту, системи підстав для закриття кримінальних справ, їх сутності та порядку застосування. А дослідження та вирішення цих проблемних питань, як видається, є неможливим без історико-правового огляду становлення та розвитку інституту закриття кримінальної справи у вітчизняному законодавстві. Це зумовлено певною необхідністю прийняття до уваги законодавчого досвіду попередніх етапів, врахування правового наступництва, з метою більш ефективного його застосування для забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи у кримінальному процесі.

Викладене зумовлює необхідність постановки в якості мети статті дослідження виникнення та розвитку інституту закриття кримінальної справи у вітчизняному законодавстві до початку ХХ століття.

Аналіз історичних пам'яток кримінально-процесуального права, що діяли на території нашої держави, дає підстави говорити про те, що необхідність закріплення досліджуваного інституту виникла ще з давніх часів. Вже з самого початку зародження кримінального та кримінально-процесуального законодавства на території України норми про закриття кримінального переслідування і звільнення особи від кримінальної відповідальності знайшли своє відображення у найдавнішій правовій пам'ятці — Руській Правді. Одразу варто зауважити, що в найдавніших історичних пам'ятках не визначалось понять закриття кримінальної справи, підстав для закриття кримінальної справи чи звільнення особи від кримінальної відповідальності. Разом з тим, закріплювались певні положення щодо закриття кримінального переслідування у зв'язку з наявністю певних обставин. Так, нормами розширеної редакції Руської Правди передбачалось, що за шкоду, спричинену холопом чи рабом, відповідав їх власник, а безпосередні винуватці від відповідальності звільнялись (ст. ст. 64, 65). В ст. 40 цього документа передбачалась заборона кримінального переслідування особи, що вчинила вбивство крадія на місці злочину. Положення про закриття кримінального переслідування щодо обвинуваченого містилось і в ст. 29, згідно з якою, якщо особа прийде з ознаками побоїв і заявить скаргу, але свідки засвідчать, що саме вона стала ініціатором бійки, то побої зараховуються їй як стягнення за таку ініціативу [1, 31–34].

Варто звернути увагу й на норми розширеної редакції Руської Правди, які, так би мовити, стали основою зародження та розвитку деяких підстав звільнення від кримінальної відповідальності. Зокрема, закріплювалась норма згідно з якою особа, що незаконно розтратила чужі гроші або товари, могла бути звільнена від відповідальності за цей злочин, якщо відшкодовувала завдані збитки (при

цьому дозволялося навіть здійснення таких виплат із розстроченням) [1, 32]. Як вбачається, мова в цьому випадку могла йти як про примирення осіб, так і про каяття винного. Це свідчить про те, що в цей період основна мета рішення по справі не зводилась до покарання (фізичної кари) винного, а як відзначають дослідники законодавства цього періоду, основним було насамперед відшкодування збитків потерпілому та його родичам, поповнення державної казни [2, 84].

Разом з тим, в Руській Правді не містилось положень про хід справи у разі недостатності доказів чи про виправдання підсудного. Однак певні відомості щодо вирішення таких справ можна отримати шляхом аналізу способів доказування у спірних справах. Найпоширенішим з них був «суд божий», до якого належали судові присяги, ордалії та судовий поєдинок [2, 88]. Цінність для нашого дослідження мають безпосередньо судовий поєдинок та ордалії.

Варто зауважити, що Руська Правда не містила положень про судовий поєдинок. Певні відомості містяться у повідомленнях арабських письменників X ст., а також у пізніших руських правових пам'ятках, де судовий поєдинок, описується як дуже поширений спосіб одержання доказів. Це дає підстави стверджувати, що цей метод отримання доказів та вирішення справи застосовувався і в Київській Русі, зокрема таким чином вирішувалася доля спірної справи залежно від перемоги або поразки однієї зі сторін. Правдивим вважався той, хто перемагав [2, 88–89].

Стосовно ж ордалій, то деякі відомості містяться в розширеній редакції Руської Правди. Так, ст. 22 цього правового акта передбачалось випробування розпеченим залізом особи, яка звинувачувалась у вбивстві та у крадіжці цінностей вартістю до половини гривні золота. Якщо цінність вкраденого була вищою половини гривні золота, особу засуджували до випробування водою [1, 31]. Разом з тим, в Руській Правді нічого не говориться про саму процедуру ордалії. Як зазначають дослідники цього періоду, випробування розжареним залізом і водою провадилось проти волі підозрюваного в убивстві або крадіжці, його метою було, по суті, підтвердження обвинувачення людини, «добру волю» якої ніхто не хотів засвідчувати (навіть чи були випадки, коли обвинувачений не обпікався, тримаючи в руці розжарене залізо) [3, 42].

Норми Руської Правди та руського звичаєвого права були діючими на території України довгий час. Це стосується періоду існування Галицько-Волинського князівства, панування Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, в Козацьку добу. Спостерігається поступовий розвиток кримінального законодавства, зокрема щодо визначення підстав звільнення особи від кримінальної відповідальності. Стосовно ж процесуального порядку їх застосування, а також порядку виправдання винного, то майже до кінця XVII ст. продовжували діяти норми звичаєвого права. Постійні міжусобні війни дали поштовх до розвитку розшукового процесу, зокрема у політичних справах. Заможні феодали та князі вбивали своїх внутрішніх ворогів їх майно розграбовували, розправляючись з ними таким чином, без слідства чи суду.

Як вже зазначалось, поступового розвитку набувають норми про закриття кримінального переслідування, зокрема у напрямку розширення кола підстав.

Так, згідно зі ст. 14 Судебника Великого князя Казимира (1468 р.) у випадку вчинення вперше крадіжки речей невеликої вартості дозволялося не карати злодія, якщо він відшкодував завдані збитки (повертав майно потерпілому або здійснював компенсацію іншим чином) [1, 58]. Аналогічну норму було відтворено в Литовському статуті 1588 року. Окрім того, цим Статутом передбачалася можливість звільнення від кримінальної відповідальності винного у з'валтуванні, якщо потерпіла жінка висловлювала згоду вийти за нього заміж [4, 80].

Після національно-визвольної війни частина України (Лівобережжя і частина Правобережжя) були приєднані до Росії, у зв'язку з чим поступово основним джерелом права на цих територіях стає російське законодавство, окремі правові приписи якого ми теж розглянемо.

Так, Соборним Уложением 1649 року (ст. 121 розділу X) особі, яка вчинила злочин, надавалося право примиритися з потерпілим. Після примирення кримінальна справа могла бути закрита до винесення в ній вироку або у зв'язку з відмовою заявника від позову, або ж у зв'язку із укладенням мирової угоди між потерпілим і обвинуваченим. Якщо угода укладалася поза судом, то сторони повинні були звернутися із заявами про це до суддів, якщо ж примирення досягалося під час судового засідання, то складався і приєднувався до справи відповідний документ, після чого примирені додатково допитувалися. При цьому в справах про особливо небезпечні злочини закон забороняв примирення: була встановлена кримінальна відповідальність за «мир» із вбивцями та розбійниками [5]. Таким чином, ми можемо констатувати, що досить широкого застосування та законодавчого розвитку в цей період набули норми про примирення між сторонами конфлікту, причому причини примирення для суду жодного значення не мали.

Разом з тим, Соборним уложением 1649 року вперше було регламентоване питання припинення кримінального переслідування у зв'язку з необхідною обороною, закінченням строків давності, у випадку казусу та випадковому вбивстві (ст. ст. 16, 18, 20 розділу XXII) [5].

Досить вагомим кроком у розвитку кримінального та кримінально-процесуального законодавства, стали положення закріплені у III розділі «Прав, по которим судится малороссийский народ» 1743 року, згідно з якими дозволялося звільнити від кримінальної відповідальності учасника злочинного угруповання, якщо той сприятиме його викриттю [4, 211]. Аналогічна норма була відтворена в іншому важливому політико-правовому документі того періоду: у 1767 році, видавши «Наказ, данный комиссии о сочинении проекта нового Уложения», Катерина II визнала доцільним використання звільнення від кримінальної відповідальності як засобу заохочення до позитивної посткримінальної поведінки в галузі розкриття злочинів. Вона вказувала на обов'язковість звільнення від кримінальної відповідальності осіб, які повідомляють владу про злочини, що готуються їхніми співучасниками. Вважаючи такий захід ефективним у боротьбі зі злочинними угрупованнями, імператриця акцентувала увагу на необхідності його імперативності, вказавши, що такий закон може

попередити об'єднання злочинців, вселяючи в кожного з них страх, щоб не піддати себе одного небезпеці [6].

В цей період значно розширено межі застосування інституту закриття кримінального переслідування. Так, у Військових артикулах 1715 року Петра I, окрім необхідної оборони (артикул 141, 156) та випадковості (артикул 159), в роз'ясненні до артикулу 195 деталізується поняття крайньої необхідності, визначається неосудність і малолітство як обставини, що виключають кримінальну відповідальність [7].

Разом з тим, початок царського періоду ознаменований створенням особливого органу — «губних старост», завданням яких було «розшук та, зібравши докази винуватості, покарання» підозрюваного. Основним засобом отримання доказів було застосування тортур. Саме в цей період, а саме за часів панування Катерини II розвивається така форма завершення провадження у справі, як залишення під підозрою, яка, однак не мала законодавчого закріплення [8, 33].

Викладене дає підстави стверджувати, що поряд із розвитком заохочувальних норм, що стимулювали позитивну постзлочинну поведінку особи, широкого розвитку набули положення про застосування більш суворих заходів щодо осіб, які не вчинили такої поведінки та застосування до них більш жорстких заходів кримінальної відповідальності.

Великим досягненням у розвитку вітчизняного законодавства було прийняття Зводу законів Російської імперії у 1832 році, в якому вперше було зроблено спробу відділити кримінально-правові норми від кримінально-процесуальних. Слід підкреслити, що цим документом вперше було закріплено положення про відміну покарання щодо злочинця, який помер [9]. Крім того, досить чітко було регламентоване питання вирішення кримінальної справи у випадку недостатності доказів вини обвинуваченого. Зокрема, зазначалось: «Якщо досконалих чи повних доказів не встановлено, однак проти підсудного маються якісь докази, то зважаючи на їх тяжкість, а також на тяжкість обвинувачення, могло бути прийняте одне з таких рішень: 1) або ж залишати підсудного під підозрою більш чи менш сильною і при відкритті нових доказів підсудний міг бути притягнутий по тій же справі; 2) або ж віддавати підсудного під надійну поруку доброї в майбутньому поведінки (така форма вироку мала місце в нашому давньому процесі, однак нововведення полягало в тому, що вона супроводжувалась залишенням під підозрою); 3) або ж брати у нього присягу для очищення від підозри (така форма теж відома нашому давньому процесу, однак в цей період вона була обмежена важливими змінами: присяга очищення допускалась, якщо цього бажав підсудний, тільки як крайня міра коли всі інші засоби до підтвердження чи спростування вини підсудного встановлені законом були недостатніми, а роздобути їх іншим чином було неможливо, підсудний — знаходився під підозрою)» [8, 36].

За статистичними даними Міністерства юстиції Російської імперії, за час дії Зводного законодавства судовими інстанціями обвинувальних вироків постановлювалось лише 12,5 % інші ж 87,5 % залишались під підозрою [8, 36–37]. Таким чином, виправдувальних вироків суди практично не постановляли,

не було закріплено й підстав для постановлення таких вироків, лише згодом реабілітуючі підстави були закріплені в законодавстві та застосовувались на практиці. А до того часу існувала лише «недостатність доказів вини особи», яка мала наслідком не реабілітацію особи, а залишення її під підозрою, що в значній мірі обмежувало права і свободи підсудного.

У цьому контексті значно покращилось становище обвинуваченого, підсудного з прийняттям 20 листопада 1864 року Судових статутів. Важливе значення мало проголошення презумпції невинуватості (ст. 6): будь-яка особа, підозрювана чи обвинувачена у вчиненні злочину, вважалась невинуватою доти, доки її вина не буде доведена. В ст. 9 цього документу передбачалось, що вирок може тільки засуджувати чи виправдовувати підсудного. Залишення під підозрою не допускається [1, 260]. Крім того статутом закріплювалась можливість закриття кримінальної справи з підстав, які усувають злочинність діяння. Як пише І. Я. Фойницький, це могли бути випадковість, помилка, малолітство чи неосудність особи [10, 56].

Фактичні умови закриття кримінального обвинувачення зводились до недостатності підстав обвинувачення, непереконаливості доказів у справі. У справах, де не було особливої процедури передання до суду, питання недостатності підстав суд вирішував при постановленні вироку у справі одночасно з вирішенням питання про невинуватість підсудного. У справах, де існувала процедура передання до суду, це питання вирішувалось шляхом винесення постанови про закриття кримінального переслідування [10, 56]. Однак чіткого визначення реабілітуючих підстав Статут не мав, хоча за твердженням І. Я. Фойницького, постанов про закриття обвинувачення з таких підстав та виправдувальних вироків виносились чимало.

Слід зазначити, що в Статуті кримінального судочинства 1864 року було частково систематизовано підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності, вперше застосовано термін звільнення від кримінальної відповідальності, а не покарання та визначено відносно нову підставу звільнення — «за височайшим указом чи загальним милостивим маніфестом, що дарує прощення» [11, 121]. Крім того, частково визначався порядок закриття кримінальної справи.

Такий стан речей зберігався аж до встановлення на українських землях радянської влади, що супроводжувалось скасуванням царського законодавства а розвиток кримінального та кримінально-процесуального права був зумовлений сутністю державної влади та її цілями.

Таким чином, дослідивши розвиток інституту закриття кримінальної справи від найдавніших правових пам'яток до початку XX століття, доходимо висновку про можливість виокремлення кількох етапів, які характеризуються різним ступенем визначеності підстав та порядку закриття кримінальної справи:

1) зародження інституту та його розвиток, починаючи з давньоруського законодавства до другої половини XVII ст. (Руська Правда, Судебник Казимира 1468 р., Литовські статuti).

Видокремлення такого великого періоду історії (більше 500 років) в перший етап розвитку інституту закриття кримінальної справи зумовлене незначним

законодавчим розвитком положень інституту та їх відносною схожістю. В цих правових документах закріплюються певні умови вчинення злочину, за наявності яких особа не піддавалась кримінальній відповідальності, наприклад, заборона кримінального переслідування особи, яка вчинила вбивство крадія на місці злочину. Відомі також певні підстави, за наявності яких особа звільнялась від відповідальності: повернення майна чи відшкодування збитків потерпілому його родичам, поповнення державної казни; одруження на зґвалтованій жінці, якщо вона дала на те згоду. Як такого порядку закриття справи не було, однак відомим є «суд божий», як спосіб доказування вини чи невинуватості особи;

2) розвиток інституту закриття кримінальної справи в законодавстві Російської імперії з другої половини XVII ст. до початку XIX ст. (Соборне Уложення 1649 р., Військові артикули Петра I 1715 р.).

В законодавстві цього періоду, поряд з існуючими значно розширено коло підстав, зокрема визначені такі нові підстави для закриття кримінального переслідування: необхідна оборона, закінчення строків давності, казус, випадкове вбивство, неосудність, малолітство. Частково регламентовано порядок його здійснення. Разом з тим, розвивається така форма закриття кримінального переслідування, як залишення під підозрою;

3) розвиток інституту закриття кримінальної справи в законодавстві Російської імперії з початку XIX — до початку XX ст. (Звід законів Російської імперії 1832 р., Статут кримінального судочинства 1864 р.).

На цьому етапі розвитку інституту закриття кримінальної справи зроблено перші спроби відокремлення кримінально-правових норм від кримінально-процесуальних, вперше проведено систематизацію підстав для закриття кримінальної справи. Передбачено нові підстави для закриття кримінального переслідування: щодо померлого та у зв'язку з помилуванням. Частково визначено порядок закриття. Залишення під підозрою спершу обмежується певними умовами, а згодом взагалі забороняється.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можемо стверджувати, що інститут закриття кримінальної справи розвивався як комплексний правовий інститут, оскільки законодавець на всіх етапах його розвитку пов'язував передумови й порядок закриття справи з різними підставами, насамперед — звільненням від кримінальної відповідальності, а згодом реабілітуючими та формально-процесуальними підставами, кожного разу ускладнюючи чи, навпаки, спрощуючи процесуальну форму прийняття такого рішення, залежно від конкретних кримінально-правових підстав.

Література

1. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. У 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. / [В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький]. — К. : Ін Юре, 1997. — 464 с.
2. Історія держави і права України : підруч. для студ. юрид. спец. виш. навч. закл. У 2 т. Т. 1 / [В. Я. Тацій, А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко та ін.]. — К. : Вид. дім, 2003. — 656 с.

3. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. / Петро Павлович Музиченко. — К. : Товариство «Знання», 2006. — 437 с.
4. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упоряд. А. С. Чайковський]. — К. : Юрінком інтер, 2003. — 656 с.
5. Памятники русского права: Соборное Уложение царя Алексея Михайловича 1649 года. Вып. 6 / [сост.: Е. Г. Баскакова, И. Д. Мартысевич, К. А. Софроненко, О. И. Чистяков, С. И. Штамм]. — М. : Госюриздат, 1957. — 504 с.
6. Паказ Императрицы Екатерины II, данный комиссии о сочинении Проекта Нового Уложения. Памятники русского законодательства 1649–1832 гг. / [под ред. П. Д. Чечулина]. — СПб. : Тип. Имп. Акад. наук, 1907. — 341 с.
7. Военские артикулы Петра I. Материалы по изучению истории государства и права СССР / [отв. ред. А. Ф. Гончаров ; введ. Н. П. Старжина]. — М. : РИО ВЮЗИ, 1960. — 50 с.
8. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1 / Иван Яковлевич Фойницкий. — СПб. : Альфа, 1996. — 552 с.
9. Свод законов Российской империи [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://civil.consultant.ru/code/>
10. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 2 / Иван Яковлевич Фойницкий. — СПб. : Альфа, 1996. — 606 с.
11. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 8. Судебная реформа / [под общ. ред. О. И. Чистякова ; отв. ред. Б. В. Виленский]. — М. : Юрид. лит., 1991. — 496 с.

Анотація

Крет Г. Р. Виникнення та розвиток інституту закриття кримінальної справи у вітчизняному законодавстві до початку ХХ століття. — Стаття.

У статті досліджено виникнення та розвиток інституту закриття кримінальної справи у вітчизняному законодавстві від найдавніших правових пам'яток, що діяли на території України, до початку ХХ століття. На підставі цього автором виокремлено та охарактеризовано основні етапи.

Ключові слова: закриття кримінальної справи, підстави для закриття кримінальної справи, звільнення від кримінальної відповідальності.

Анотация

Крет Г. Р. Возникновение и развитие института прекращения уголовного дела в отечественном законодательстве до начала ХХ века. — Статья.

В статье исследовано возникновение и развитие института прекращения уголовного дела в отечественном законодательстве от древнейших правовых актов, которые действовали на территории Украины, до начала ХХ века. На основании этого автором выделены и охарактеризованы основные этапы.

Ключевые слова: прекращение уголовного дела, основания для прекращения уголовного дела, освобождение от уголовной ответственности.

Summary

Kret G. R. An origin and development of institute of closing the criminal case is in a domestic legislation to beginning of twentieth century. — Article.

The article examines an origin and development of institute of closing the criminal case in a domestic legislation from the oldest legal sights which operated on territory of Ukraine to beginning of twentieth century. On this basis, the author singled out and described the main stages.

Keywords: closing the criminal case, foundation is for closing the criminal case, liberation from criminal responsibility.